

*Ataəmi Bala Baba oğlu Mirzəyev
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Filologiya elmləri doktoru
Bakı ş., H.Cavid pr., 117
E-mail: ataemi@rambler.ru*

**NİZAMİ GƏNCƏVİ “XƏMSƏ”SİNƏ YAZILAN ŞƏRHLƏR
(“Sirlər xəzinəsi” məsnəvisi əsasında)**

Şərq ədəbiyyatında şərhçilik ənənəsi geniş yayılmış, hətta daha çox şərhləri ilə tanınan sənətkarlar da olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində də yaşadığı dövrün tələbi ilə əsərlərini başqa dillərdə yazan bir çox sənətkarların əsərlərinin daha dərinlən mənimsənilməsi üçün tərcümə və şərhlərə ehtiyac yaranmışdır. Bu baxımdan dövrün tələbinə uyğun əsərlərini fars dilində yazan böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin (1441-1209) “Xəmsə”sinə daxil olan əsərlər də həmişə diqqət mərkəzində olmuş, hələ orta əsrlərdən başlayaraq onlara tərcümə-şərhlər yazılmışdır.

Məqalədə Siracəddin Hacınin Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” poemasının şərhinə həsr edilmiş 10 kitabdan ibarət tədqiqatı nəzərdən keçirilir. Qeyd olunur ki, tədqiqatda əsərin hər bir beytinin farsca orijinalı və filoloji tərcüməsi verildikdən sonra onlar ayrı-ayrı elm sahələrinə aid biliklər əsasında şərh edilir. Oncildliyin ilk dörd kitabında Məhəmməd peyğəmbərə həsr edilmiş nət və meracnamələr beyt-beyt şərhə cəlb olunur. Beşinci kitabda insan qəlbinin özəllikləri ilə bağlı bölmələrin, VI-X kitablarda isə əsərin əsas mətnini təşkil edən 20 məqalət və hekayətin şərhinə həsr olunmuş hissələrdə filoloji təhlil ilə şərhçilik üsulunun vəhdət təşkil etdiyi vurğulanır. Sonda tədqiqat işi Nizami irsinin öyrənilməsi sahəsində yeni bir istiqamət kimi dəyərləndirilir.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, “Xəmsə”, “Sirlər xəzinəsi”, şərh, beyt

Giriş. Şərq, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında şərhçilik ənənəsinin qədim bir tarixi vardır. Qurani-Kərimə yazılan sonsuz sayda şərhlər kimi, ayrı-ayrı müəlliflərin əsərlərinə yazılmış şərhlər də Şərq ədəbiyyatında xüsusi yer tutur. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında da bu ənənə mövcud olmuş, bir sıra müəlliflər ədəbiyyat tariximizdə məhz öz şərhləri ilə tanınmış və yadda qalmışlar. Belə müəlliflərdən ən tanınmışı Xətib Təbrizi (1030-1109) olmuşdur. 1067-ci ildə Bağdadda açılan “Nizamiyyə” mədrəsəsində müəllim işləyən Xətib Təbrizi “Həməsənin şərh”, “Əbu Təmmam divanının şərh”, “Səqt əz-zəndin şərh”, “Əlmufəddəliyyətin şərh” kimi əsərləri ilə ədəbiyyatımızda yeni bir istiqamətin əsasını qoymuş, ərəbdilli ədəbiyyatımızı yeni-yeni şərhlərlə zənginləşdirmişdir.

Ədəbiyyatımızın inkişaf tarixinə nəzər saldıqda məlum olur ki, tarixən yazılan əsərlərin bir qismi ya ərəb və fars dillərində qələmə alınmış, ya da bu dillərin təsiri ilə bir çox ədəbi örnəklərimizdə ərəb-fars mənşəli sözlər işlək olmuşdur. Odur ki, zaman-zaman bu qəbildən olan əsərlərin daha dərinlən başa düşülməsi, mənimsənilməsi və geniş oxucu kütləsinə çatdırılması üçün tərcümə, izah və şərhlərə ehtiyac olmuşdur.

XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi ilə tanışlıqdan məlumdur ki, Azərbaycan poeziyasının şeyxi sayılan Nizami Gəncəvi dövrün tələbi ilə əsərlərini fars dilində yazmalı olmuşdur. Şair əsərlərini fars dilində yazsa da, onlarda türk ruhu, türk etnoqrafiyası, türk epik ənənəsi özünü vahid bir sistem kimi qoruyub-saxlamışdır. Ancaq bununla belə, həmişə

Nizami irsinin fars dilini bilməyən türklər tərəfindən asan başa düşülməsi sahəsində müəyyən işlər görülmüş, şairin əsərləri hələ orta dövr müəllifləri tərəfindən həm nəzm, həm də nəslə türk dilinə tərcümə olunmuş, onlara bir sıra şərhlər yazılmışdır.

Əsas Hissə. Nizaminin “Xəmsə”sinə daxil olan ilk məsnəvi “Sirlər xəzinəsi” (“Məxzənül-əsrar”) özünün mövzu, məzmun, fəlsəfi və əxlaqi tutum dairəsinə görə xüsusi seçilir. Əsərdə daha çox ictimai-fəlsəfi və dini-əxlaqi məsələlərə geniş verən şair məqalət və hekayətlərdə də həmin məqamlara ayrıca diqqət yetirmişdir. Təsadüfi deyil ki, Nizaminin “Sirlər xəzinəsi”i Yaxın Şərqdə xüsusi bir ədəbi hadisə kimi qarşılanmışdır. “Sirlər xəzinəsi”ndə Sənainin “Hədiqətül-həraiq” məsnəvisinin müəyyən qədər təsiri görünərsə də, əsər özünün dərin məzmun, fəlsəfi və əxlaqi qatına görə ondan xüsusi seçilir. Bu barədə AMEA-nın müxbir üzvü, mərhum ədəbiyyatşünas A.Rüstəmovanın aşağıdakı fikirləri maraqlıdır: “Sirlər xəzinəsi” “Hədiqə”dən (“Hədiqətül-həqaiq”dən – A.M.) sonra yarandı. O, nəzirə deyildi, lakin özündən sonra saysız nəzirə-poemaların meydana çıxmasına səbəb oldu. Bu janrdə qələm işlədən yüzlərlə sənətkar Sənainin deyil, Nizaminin ardıcılı oldu” [1, s. 77]. Təsadüfi deyil ki, Nizamidən sonra “Məxzənül-əsrar”a fars və türk dillərində yazılan cavablar xüsusi bir silsilə təşkil edir: “Mətləül-ənvar” (Əmir Xosrov), “Rövzətül-ənvar” (Xacu Kirmani), “Təhfətül-əhrrar» (Əbdürrəhman Cami), “Heyrətül-əbrar” (Əlişir Nəvai), “Təhfətül-əbrar” (Cəməli Təbrizi), “Gülşəni-ənvar” (Yəhya bəy) və s. Yazıldığı vaxtdan belə bir şöhrətə malik olan “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisi zaman-zaman – hələ orta yüzilliklərdən türk dilinə tərcümə olunaraq şərh edilmişdir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, fil.ü.f.d., dosent Siracəddin Hacınin dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisi ilə bağlı yazdığı 10 kitabdan ibarət təfsir-şərh işə şairin məsnəvinin yazarkən qarşısına qoyduğu məqsədi tam şəkildə əhatə etmək baxımından bənzərsiz bir əsər kimi Azərbaycan nizamişünaslığının son illərdə əldə etdiyi əvəzsiz bir tədqiqat, nizamişünaslığa qiymətli hədiyyə hesab edilə bilər. O da xüsusi qeyd edilməlidir ki, Nizaminin heç bir əsəri bu vaxta qədər belə bir istiqamətdə, belə bir həcmdə bütün təfsilatı və yönləri ilə araşdırılmamışdır. Haqqında danışılan öncildlik bu sahədə ilk addım olmaqla yanaşı, Nizaminin digər əsərlərinin bu istiqamətdə öyrənilməsi sahəsində yeni bir istiqamətin başlanğıcı, nizamişünaslığın son uğurlarından biri kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Biz bu uğuru təkcə nizamişünaslığa deyil, müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının yeni bir istiqamətdə inkişafına da şamil edə bilərik.

Əlbəttə, Nizamini şərh etmək, şairin əsərlərində ifadəsini tapan fikir qatlarını üzə çıxarmaq, bədi sözlərin məna ənginliklərinə baş vurmaq heç də asan məsələ deyildir. “Xəmsə”nin ilk həlqəsi olan “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisi, həqiqətən də, başdan-başa sirlərlə dolu bir mücrünü xatırladır. Bu xəzinədəki sirləri görmək, duymaq, dərk etmək, onun məna dərinliklərinə varmaq, xüsusilə də onu şərh etmək qeyri-adi bacarıq, fitri istedad, elmi-nəzəri hazırlıq və böyük zəhmət tələb edir. Bu baxımdan Siracəddin Hacı haqqında söhbət gedən öncildlikdə Nizaminin “sirlər xəzinəsi”nin qapısını açmaq üçün zəruri-mütləq proqramı dərin-dən mənimsəmiş bir tədqiqatçı – şərhçi kimi özünü göstərir: ərəb, fars, türk, rus və ingilis dillərini bilir; Qurani-Kərimə, hədis elminə, Şərq və Qərb fəlsəfəsinə dərin-dən bələddir və s.

Öncə, “Sirlər xəzinəsi”nin şərhinə həsr olunmuş öncildliyin strukturuna nəzər salaıq. İki min iki yüz qırx iki beytdən ibarət məsnəvi beyt-beyt şərh olunarkən hər beytə həmin beytlərdən seçilmiş başlıqlar qoyulmuşdur. Şərh üsulunun tələbinə uyğun olaraq, əvvəlcə beytin farsca orijinalı, sonra isə Azərbaycan türkcəsində sətiri tərcüməsi verilmişdir. Müəllif bu hissələrdə bir mətnşünas kimi görünür. Belə ki, orijinal (farsca) beytləri böyük nizamişünas, İran alimi Vəhid Dəstgirdinin nüsxəsindən götürən müəllif müqayisə üçün başqa nüsxələrdən də istifadə etmiş, bir sıra dəqiqləşdirmələr aparmışdır. Beytlərin sətiri tərcüməsi

nizamişünas alim Rüstəm Əliyevin hazırladığı mətndən götürülsə də, dəqiqləşdirmələr üçün bədii tərcümə variantlarından da istifadə olunmuş, orijinalda olub, sətri tərcümədə olmayan (bunun əksi də var) beytlər təsbit edilmiş, yanlış tərcümələr, təhriflər bir-bir göstərilmişdir. Müəllif şərh zamanı öncə beytlərdəki anlayışları ayrı-ayrılıqda izah etmiş, hər birinin lüğəvi, terminoloji və bədii mənasına aydınlıq gətirmişdir.

“Sirlər xəzinəsi” məsnəvisinin anlayışlar (terminlər) sisteminin zəngin olduğunu vurğulayan Siracəddin Hacı Qurani-Kərimə, hədisə, təfsirə, fiqhə (islam hüququ), kəlam elminə, tarixə, mifologiyaya, ayrı-ayrı elm sahələrinə, xüsusilə astronomiyaya, xalq inanclarına, folklorə, fərqli dini görüşlərə, ədəbiyyata aid yüzlərlə terminin hər birinin anlamını vermiş, beytlərin mənası onlarla əlaqəli şəkildə təfsir edilmişdir. Eləcə də müəllif şərh zamanı “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisinin terminoloji və bədii lüğətini hazırlamış, əsərin anlam xəritəsini də çıxarmışdır.

Məlumdur ki, “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisinin əsas mətni iyirmi məqalət və iyirmi hekayətdən ibarətdir. Müəllif şərh zamanı Nizaminin Qurani-Kərimin metodundan istifadə etdiyini vurğulayaraq yazır: “Qurani-Kərim iki hissədir, nəzəri (şərti olaraq belə adlandırırıq), burada ilahi buyruqlar yer tutur, bir də praktik, burada qissələr yer tutur”. Bu mənada Siracəddin Hacı da “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisinin nəzəri hissəsini məqalət, praktik hissəsini isə hekayət adlandırır və onların məqalətlərin ideyasının anlaşılmasına yardım etdiyini vurğulayır [9, s. 21]. Məsnəvinin şərhində də bu prinsip gözlənilir; öncə, məqalətlər, sonra isə hekayətlər təhlilə cəlb edilir, məqalət və hekayətlərin şərh zamanı hər bir məqalə və hekayəyə ayrıca giriş və nəticə də verilir.

Öncə qeyd edildiyi kimi, Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” nəzirə olmayıb orijinal məsnəvidir. O da ayrıca vurğulanmalıdır ki, Şərq ədəbiyyatında məsnəvilərin əvvəlində gələn ənənəvi giriş hissəsi Nizamiyə qədər mövcud olsa da, həmin hissələr ilk dəfə onun tərəfindən sistemləşdirilmişdir. Bu özünü “Xəmsə”nin ilk həlqəsi olan “Sirlər xəzinəsi”ndə daha qabarıq şəkildə göstərir. Burada bir məqamı da xüsusi qeyd etmək istərdik. Məlumdur ki, Nizaminin məsnəvilərində ənənəvi girişlər, adətən, başlanğıc, tövhid, münacat, nət, meracnamə və s.-dən ibarətdir. Amma nədənsə “Sirlər xəzinəsi”nin şərhinə həsr edilmiş I kitabda başlanğıc, tövhid və münacat hissələrinin şərhini öz əksini tapmayıb. Müəllif “Sirlər xəzinəsi”nin şərhinə birbaşa Məhəmməd peyğəmbərə həsr olunmuş nətlərlə başlayır. Halbuki istər “Sirlər xəzinəsi”nin Bakıda nəşr olunmuş həm filoloji, həm də bədii tərcümələrində başlanğıc, tövhid və münacatlar əvvəldə gəlir [3, s. 16-24; 2, s. 23-32]. Onu da qeyd edək ki, şarhin digər əsərlərində də bu ardıcılığa əməl edilmişdir. Haqqında söhbət açdığımız “Sirlər xəzinəsi”nin şərhində isə həmin hissələrin təfsiri sonda – X kitabda verilir. Belə bir yerdəyişmənin nə məqsədlə edilməsi oxucuya qaranlıq qalır və buna aydınlıq gətirilmir.

“Sirlər xəzinəsi”nin şərhinə həsr olunmuş oncıldliyin birinci kitabı “Həzrət Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında peyğəmbərlik anlayışı və Həzrət Məhəmməd (s.a.s)” adlanır. Müəllifin bu kitabın girişində yazdığı dua klassik şairlərin bir əsəri yazmağa başlayarkən böyük məsuliyyət daşıyaraq Allah-taalaya üz tutmasını, ondan başladığı işi qurtarmaq üçün kömək, yardım istəməsini xatırlayır. Örnək olaraq Füzulinin “Hədiqətüs-süəda” əsərini yazarkən Qurani-Kərimin “Taha” surəsində Musa peyğəmbərin Fironla danışığa gedərkən Allah-taaladan dilədiklərinin təqdimi ilə başlamasını xatırlatmaq olar. Şair çətin bir işə girişdiyini üçün Musa peyğəmbərin Allah-taaladan dilədiklərini özü üçün də diləyir: “Ey Rəbbim, köksümü açıb genişlət; işimi yüngülləşdir; dilimdəki düynünü aç ki, sözümü yaxşı anlasınlar!” (“Taha”/25-28) [14, s. 224].

Siracəddin Hacı da “Sirlər xəzinəsi”nin şərhinə Allah-taalaya ünvanlanmış belə bir dua ilə başlayır: “...Ey tək olan, şəriki, bənzəri, məkanı və zamanı olmayan Allahım! Sənin

mübarək adınla yola çıxıram, mənə yadım et, məni çaşmağa qoyma, məni doğrudan ayırma, məni haqq yoluna yönəlt!” [4, s. 9].

Birinci kitaba “Dəyər bizim sərhədimizdir” adlı girişlə başlayan müəllif “İmanın əsasları”, “Haqq dininin özəllikləri”, “İslam dininin əsasları”, “Peyğəmbərlik anlayışı”, “Peyğəmbərlərin sayı və özəllikləri”, “Peyğəmbərlərin vəzifələri”, “Peyğəmbərlərin təbliğ metodları”, “Həzrət Məhəmmədi (s.a.s) başqa peyğəmbərlərdən ayıran özəlliklər”, “Ərəb, fars və türk ədəbiyyatında nət”, “Nətin quruluşu”, “Hz. Nizami Gəncəvinin nətinin şərhı”, “Həzrət Peyğəmbərə salavat Quran buyruğudur”, “Həzrət Nizami Gəncəviyə görə Allahdan elm öyrənməyin yolu” adlı başlıqlardan sonra konkret olaraq “Sirlər xəzinəsi”nin şərhinə başlayır. Onu da qeyd edək ki, II, III, IV və V kitabların başlanğıcı da I kitabın girişi kimi, təxminən eyni başlıqlarla başlayır və demək olar ki, biri digərini azacıq fərqlərlə təkrarlayır.

“Sirlər xəzinəsi”nin şərhinə aid oncıldiyyin ilk üç kitabı Məhəmməd peyğəmbərə (s.a.s) həsr edilmiş beş nətin təfsirinə, dördüncü kitab meracnamənin tarixi və ideyası, türk ədəbiyyatında, musuqisində, eləcə də miniatürlərdə və xətt sənətində meracnamələrə həsr edilmişdir. Həmin kitabda “Xəmsə”yə daxil olan digər məsnəvilərdə də yer alan meracnamələr haqqında bəhs edilir, “Sirlər xəzinəsi”ndə yer alan meracnamələr beyt-beyt şərhə cəlb olunur [7, s. 96-143]. Beşinci kitabın əsas hissəsi qəlbin özəllikləri ilə bağlı yazılmış bölmələrin, VI-X kitablar isə iyirmi məqalət və iyirmi hekayətin şərhinə həsr edilmişdir.

Müəllif “Sirlər xəzinəsi”nin şərhinə həsr etdiyi ilk dörd kitabda mövzunun tələbi ilə Qurani-Kərimə və hədislərə daha çox istinad etmişdir. Əslində, bu elə belə də olmalı idi. Çünki Peyğəmbərin nətinə həsr olunmuş hissələrdə məsnəvinin özündə də tez-tez Quran və hədislərə istinadlar vardır. Alim öz fikirlərinin izahında və beytlərin şərhində deyilən mənbələrdən istifadə zamanı bir din xadimi kimi deyil, sözün əsl mənasında səriştəli və bacarıqlı bir tədqiqatçı-ədəbiyyatşünas kimi görünür. Tədqiqatçı Nizaminin epik ənənəsinə xas olan rəsmi hissələrin əhəmiyyətinə və şairin dini baxışlar sistemində aydınlıq gətirərkən, haqlı olaraq, onun dünyagörüşünün qaynağını Qurani-Kərim təşkil etdiyi qənaətinə gəlir.

Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisi formasının gözəlliyi və yeniliyi, ifadə olunan fikir və mövzuların zənginliyi və rəngarəngliyi ilə seçilən bir əsərdir. Araşdırıcı “Sirlər xəzinəsi”nin ehtiva etdiyi mövzuları belə təsnif edir: “tövhid, minacat, nət, mədhiyyə, söz, nəzmin nəsrədən üstünlüyü, qəlbin özəllikləri, xəlvət, yaradılış, ümid, tövbə, bağışlanma, iman, küfr, ədalət, dövlət idarəçiliyinin əsasları, halallıq, əmək, insan, zaman, varlıq, dünya, mərhəmət, qəflət, cəhalət, paxıllıq, düzlük, pərəstiş, təcrid, sirt, susmaq, ikiüzlülük, axirət...” [13, s. 21]. Göründüyü kimi, insanın mənəvi aləmindəki çatışmazlıqları islah etmək, onu hər cür rəzil və çirkin xüsusiyyətlərdən xilas edib gözəl əxlaqa – fəzilətlərə qovuşdurmaq “Sirlər xəzinəsi”ndə qoyulan əsas məsələlərdəndir. Nizaminin ideyaları, təbliğ etdiyi mənəvi dəyərlər bəşəri və həmişəyaşardır, çünki onların qaynağı həyatdan alınmış və həqiqətə dayanır. Şairin ədəbi irsinin bütün dövrlərdə müasir olmasının səbəbi də məhz bundadır. Nizaminin öz əsərini “Sirlər xəzinəsi” adlandırması da bu baxımdan təsadüfi sayılmamalıdır. Əsərin Şərqdə məşhurlaşmasında və ona çoxlu sayda nəzirələrin yazılmasında da həmin amillər əsas rol oynamışdır.

“Sirlər xəzinəsi”ndə şairin öz dövrü haqqındakı söhbətləri ilə müxtəlif həyat hadisələrindən götürülmüş mənzum hekayətlər bir-birini tamamlayır. Bu baxımdan məsnəvidə yer alan məqalətlər özünün mövzu rəngarəngliyi və orijinallığı ilə seçilir. Həmin məqalələrin mənzərəsini yaratmaq üçün bir qisminin adına nəzər salaq: “Adəmin yaradılması haqqında”, “Ədaləti qorumaq və insafa riayət etmək haqqında”, “Dünyanın qəzaları haqqında”, “Rəiyyətə hüsn-rəğbət haqqında”, “Qocalığın təsviri”, “Mövcudata etibar haqqında”, “İnsanın başqa canlılardan üstünlüyü haqqında”, “Yaranış haqqında”, “Dünyanın

axırı haqqında”, “Dünyanın vəfasızlığı haqqında”, “Paxılların məzəmməti haqqında”, “İkiüzlüləri məzəmmət haqqında”, “Axirəti qarşılamaq haqqında” və s. Məsnəvidə bu məqalələrdə irəli sürülən fikirlər onlarla bağlı verilən hekayətlərlə əlaqələndirilir, biri digərinin izahı və şərh kimi diqqəti cəlb edir. Məsnəvidə yer alan bəzi məqalələrin adlarına diqqət yetirək: “Ümitsiz padşahın bağışlanması dastanı”, “Ədaləti qorumaq və insafa riayət haqqında”, “Ədalətli Nuşirəvan və vəzirin hekayəsi”, “Süleyman və Qoca əkinçinin hekayəsi”, “Qarı və Sultan Səncər hekayəsi”, “Kərpickəsən qocanın hekayəsi”, “Zülmkar padşah və düzdənmiş kişinin hekayəsi”, “Yaralanmış uşağın hekayəsi” və s. Sözü gedən təfsirdə məqalət və hekayələrin şərhindən sonra “Kitabın sonu”, “Məlik Fəxrəddin Bəhram şahın tərif”, “Onun hüsurunda yeröpmə xitabəsi”, “Kitabın yazılmasının səbəbi”, “Sözün fəziləti haqqında söhbət”, “Mənzum sözün mənsur sözdən üstünlüyü”, “Sözün başlanğıcı (Tövhid)” və iki “Münacat”ın şərhı gəlir [9; 10; 11; 12; 13].

“Sirlər xəzinəsi”nin şərhinə həsr edilmiş on kitabda müəllifin özünəməxsus təhlil üsulu, şərhətmə qabiliyyəti, əldə edilən qənaətlərlə bağlı gəlinən nəticələr bütün kitablarda sistemli şəkildə özünü göstərir. Deyilən cəhətlər VI – X kitablarda – “Sirlər xəzinəsi”nə daxil olan məqalələrin və hekayələrin təhlili və şərhində daha çox diqqəti çəkir. Bu hissələrdə artıq filoloji təhlillə şərhçilik üsulu üzvi şəkildə birləşərək vəhdət təşkil edir. Müəllif VI kitabın təxminən 100 səhifəsini “Sirlər xəzinəsi”nin filoloji təhlilinə həsr etmişdir. Burada əsər və onun yazılma tarixi, kimə ithaf edilməsi, yazılma səbəbləri, quruluşu, eləcə də onun quruluşunda məqalələrin yeri haqqında geniş və hərtərəfli təhlillər aparılmışdır. Belə bir girişdən sonra müəllif hər bir məqalə və hekayəni ayrı-ayrılıqda beyt-beyt şərh və təhlil etmişdir [9; 10]. Məqalələrin şərhində alim eyni prinsipi gözləmişdir. Əvvəlcə məqalənin əsas mövzusu haqqında məlumat verilir, sonra isə beyt-beyt şərh edilir. Bu baxımdan birinci məqalənin (“Adəmin yaradılması haqqında”) şərhı maraq doğurur. Müəllif şərhə keçməzdən əvvəl “Adəm” sözünün mənası”, “Hz. Adəm haqqında Quran ayələri”, “Hz. Adəmin yaradıldığı və cənnətə qoyulduğu gün”, “İnsanlığ tarixində ilk salamlama”, “Hz. Adəmin (s.a.s) cənnətdən yer üzünə endirilməsi”, “Uca Allah (c.c) Hz. Adəmə (s.a.s) sənət öyrətdi”, “Hz. Adəm (s.a.s) üç şeydən birini seçdi”, “Hz. Adəmin (s.a.s) cənnətdə qaldığı müddət”, “Hz. Adəm (s.a.s) Kəbəni tikdi və təvaf etdi”, “Hz. Adəmin (s.a.s) Həvvanı tapması”, “Tövbənin qəbulu”, “Hz. Adəmin (s.a.s) Həvvadan doğulan uşaqları”, “Hz. Adəm (s.a.s) ilk peyğəmbərdir”, “Hz. Adəm (s.a.s) merac gecəsi səmanın birinci qatında Hz. Məhəmmədlə görüşdü”, “Hz. Adəmin (s.a.s) vəfat günü, yaşı, qəbri” və “Hz. Adəmin (s.a.s) görünüşü” [9, s. 109-120]. Belə bir giriş-məlumatdan sonra məqalə beyt-beyt şərh edilir və nəticə ilə yekunlaşır. Bundan sonra həmin məqaləyə aid hekayənin (“Ümitsiz padşahın bağışlanmasının dastanı”) şərhı gəlir. Məqalədə ifadə olunan əsas mətləbləri üzə çıxaran müəllif onunla hekayə arasındakı uyğunluğu əlaqəli şəkildə nəzərdən keçirir və hekayənin beyt-beyt şərhini verir. Bütün hekayələr kimi, haqqında bəhs edilən hekayə də “Nəticə” hissəsi ilə tamamlanır. Müəllif hər bir hekayədə verilən əsas fikri – ideyanı şərh edir, gəlinən başlıca elmi qənaətləri sistemli şəkildə ümumiləşdirir. Deyilən təhlil-şərh üsulu 20 məqalə və 20 hekayənin hər birində gözlənilmişdir.

Nizami vurğunu olan Siracəddin Hacı X kitabın sonunda belə bir ümumiləşdirməsi verilir: “Nizami insanlığa dəyərlər yatırımı qoyub getmişdir. Onun üzərimizdə haqqı var. Bu haqqı ödəməyin yolu Nizami irsini doğru öyrənmək və doğru öyrətməkdir” [13, s. 26].

Nəticə. Həqiqətən də, Nizami irsini öyrənmək və öyrətmək həmişə aktual olmuşdur. Bu sahədə müxtəlif işlər görülsə də, indiyədək fil.ü.f.d., dosent Siracəddin Hacı Nizamişünaslıq sahəsində gördüyü səviyyədə bir tədqiqat aparılmamışdır. Alim “Sirlər xəzinəsi”nin təfsir-şərhinə həsr etdiyi on kitabla Nizami irsinin öyrənilməsi sahəsində yeni bir yol açmışdır. Siracəddin Hacı “Sirlər xəzinəsi”ni şərh etməklə Nizamisevərlərin qarşısında

böyük bir məsuliyyət də qoymuşdur. Bu da həmin şərhləri oxuyub-öyrənməklə Nizamiyə daha da yaxınlaşmaqdan ibarətdir.

Onu da qeyd edək ki, fil.ü.f.d., dosent Siracəddin Hacı Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin dördüncü həlqəsi olan “Yeddi gözəl” məsnəvisinin şərhini üzərində işləyir. Artıq həmin çoxcildliyin üç kitabı çapdan çıxmışdır. Bu işdə Allah-taaladan ona zəhin aydınlığı, tükənməz güc, qüvvət və uğurlar arzulayırıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Azadə R. Nizami və onun poeziya səlfləri. Bakı, “Elm”, 1999
2. Gəncəvi N. Sirlər xəzinəsi (Farscadan tərcümə edən X.R.Ulutürk). Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2004
3. Gəncəvi N. Sirlər xəzinəsi (Filoloji tərcümə, izahlar, şərhələr, və lüğət prof. R.Əliyevindir). Bakı, “Elm”, 1981
4. Hacı S. Həzrət Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında peyğəmbərlik anlayışı və Həzrət Məhəmməd (s.a.s). I kitab, Bakı, “Nafta-Press”, 2006
5. Hacı S. Həzrət Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında peyğəmbərlik anlayışı və Həzrət Məhəmməd (s.a.s). II kitab, Bakı, “Nafta-Press”, 2008
6. Hacı S. Həzrət Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında peyğəmbərlik anlayışı və Həzrət Məhəmməd (s.a.s). III kitab, Bakı, “Nafta-Press”, 2009
7. Hacı S. Həzrət Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında peyğəmbərlik anlayışı və Həzrət Məhəmməd (s.a.s). IV kitab, Bakı, “Nafta-Press”, 2010
8. Hacı S. Həzrət Nizami Gəncəviyə görə, insan qəlbinin həqiqətləri. V kitab, Bakı, “Nafta-Press”, 2012
9. Hacı S. Həzrət Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” dastanındakı ilk dörd məqalənin şərhini. VI kitab, Bakı, “Nafta-Press”, 2013
10. Hacı S. Həzrət Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” dastanının şərhini (V-IX məqalələr). VII kitab, Bakı, “Nafta-Press”, 2014
11. Hacı S. Həzrət Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” dastanının şərhini (X-XIII məqalələr). VIII kitab, Bakı, “Nafta-Press”, 2015
12. Hacı S. Həzrət Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisinin şərhini (XIV-XVII məqalələr). IX kitab, Bakı, “Nafta-Press”, 2016
13. Hacı S. Həzrət Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisinin şərhini (XVIII-XX məqalələr, kitabın sonu, mədhiyələr, kitabın yazılma səbəbi, söz, mənzum sözün mənsur sözdən üstünlüyü, Tövhid, Münacatlar). X kitab, Bakı, “Nafta-Press”, 2017
14. Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə tərcüməsi (Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.Bünyadov və V.Məmmədəliyev). Bakı, “Qismət”, 2006

УДК 82-1.512.162

*А.Б.Б.Мирзоев
Доктор Филологический Наук
Институт Литературы Имени Низами Гянджевы НАНА*

КОММЕНТАРИИ К «ХАМСЕ» НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

(на основе месневи «Сокровищница тайн»)

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Низами Гянджеви, «Хамсе», «Сокровищница тайн», комментарий, байт (двустиише)

Традиция писать комментарии к произведениям широко распространена в литературах народов Востока. Известны даже имена авторов, которые добились успеха именно на этом поприще. В истории азербайджанской литературы были случаи, когда, в силу сложившихся обстоятельств, некоторые авторы творили не на родном языке. Поэтому для более обширного понимания их творчества возникала необходимость в переводах сочинений этих мастеров пера и комментариях к ним. Данное обстоятельство касается и наследия великого азербайджанского поэта Низами Гянджеви (1441-1209), использующего персидский язык в качестве литературного. Таким образом, и сочинения, входившие в его «Хамсе» («Пятерица»), всегда были объектом пристального внимания. Следует отметить, что еще в средние века и в более поздние периоды осуществлялись их переводы, сопровождаемые соответствующими комментариями.

В статье рассматривается десяти томное исследование Сираджеддина Гаджи, посвященное разбору комментариев к поэме «Сокровищница тайн» Низами Гянджеви. Отмечается, что автор сначала представляет вниманию читателей оригинальный вариант на фарси каждого бейта (двустушия) и их филологический перевод на азербайджанский язык, после чего дает комментарии, ссылаясь на знания, почерпнутые из научных источников разного профиля. В первых четырех томах десяти томника бейт за бейтом даются пояснения натам (стихи, восхваляющие пророка Мухаммеда) и мераджнаме (стихи, посвященные мераджскому путешествию пророка Мухаммеда), связанные с именем пророка Мухаммеда. В пятом томе внимание читателей заостряется на главах, касающихся разбора душевных свойств людей, а в VI-X томах анализируются комментарии к 20 магалатам и хекаятam, составляющих костяк сочинения. Здесь применяется филологический метод анализа в сочетании с соответствующим комментированием. В конце статьи данная научная работа оценивается как новое направление в деле изучения литературного наследия Низами.

UDC 82-1. 512. 162

A.B.B.Mirzayev
Doctor of Philological Sciences
Institute of Literature Named After Nizami Ganjavi of ANAS

INTERPRETATIONS WRITTEN ON NIZAMI GANJAVI'S "KHAMSA"
(Based on the book "Treasure of Mysteries")
SUMMARY

Key words: Nizami Ganjavi, "Khamasa", "Treasure of Mysteries", interpretation, Beit

In Eastern literature, the tradition of interpretation is widespread, and there were masters who were more famous for their interpretations. In the history of Azerbaijani literature, there was a need for translations and interpretations for a profound understanding of the works by many masters who wrote their works in other languages according to the requirement of the time they lived in. In this regard, the works included in the "Khamasa" of the great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi (1441-1209), who wrote his works in the Persian language according to the requirements of the time, have always been in the center of attention, and translations and interpretations have been written on them since the Middle Ages.

The article examines Sirajeddin Haji's 10-book study dedicated to the interpretation of Nizami Ganjavi's poem "Treasure of Mysteries". It is highlighted that after providing the original version in Persian and philological translation of each verse of the work in the study, they are interpreted based on the knowledge of different fields of science. In the first four books of the volume, verses and eulogies dedicated to the Prophet Muhammad are explained verse by verse. In the V book, the sections on the peculiarities of the human heart, and in the VI-X books, in the sections devoted to the interpretation of the 20 *makalats* (talks) and *hekayats* (stories) that make up the main text of the work, it is emphasized that the method of interpretation and philological analysis is a unity. In the conclusion, the research work is evaluated as a new direction in the field of Nizami heritage study.

Daxil oldu: 20.10.2023-cü il